

Šolanje in samostojnost

dr. DUŠAN RUTAR

Zaloška cesta 232a, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku smo poskusili zagovarjati dve tezi, ki zadevata vsako mogočo obliko šolanja. Prva – nekoliko paradokсна – teza pravi, da noben šolski sistem ne more zagotoviti ustreznih pogojev za razvoj ali kreiranje avtonomije šolajoče se mladine. Druga teza trdi, da bi moral vsak šolski sistem postaviti avtonomijo učencev za svoj glavni cilj.

Naše izhodišče je jasno: človek je avtonomen po naravi. Na drugi strani pa kot družbeno bitje nujno potrebuje institucije in njihovo moč. Kot simbolno bitje pa potrebuje tudi avtonomijo. Konflikt je torej neizbežen. Vprašanje je zaradi tega zelo pomembno: kako naj človek kot simbolno bitje živi neodvisno družbeno življenje, če nanj pritiskajo sistemi moči? Naš odgovor je dokaj preprost: človek je lahko avtonomen, če trmasto živi kot subjekt. Če ostaja, kar vseskozi že je: subjekt. Potrebujemo torej dobro teorijo subjekta.

Če razmišljamo pozitivno, lahko pridemo do korektnega sklepa. Učenci so znotraj šolskega sistema lahko avtonomni kot subjekti. Z drugimi besedami rečeno: otroci, ki se upirajo dominaciji, mentalnemu izkoriščanju in simbolnemu nasilju so na dobri poti k neodvisnosti in avtonomiji.

Ključne besede: avtonomnost, subjekt, šolski sistem, simbolno nasilje

ABSTRACT

SCHOOLING AND AUTONOMY

This article is an attempt to elaborate two main thesis regarding all possible kinds of schooling. The first and somewhat paradox thesis is that no school system can provide adequate conditions for development or creation of autonomy of schooling children. The second thesis is that every school system should set autonomy as its main goal.

Our starting point is obvious: a human being is an autonomous creature by nature. On the other hand, institutions with their systems of power are indispensable in social field we live in. We therefor need institutions, but as a symbol beings we need autonomy as well. A conflict is therefor unavoidable. The question is consequently very important: How can we as symbol creatures live independently in a social field with all those systems of power and oppression? Our answer is rather simple: we can live independently if we stubborn remain what we already are – a subject. Hence, we need a strong theory of subject.

If we think positively we can reach a correct conclusion: to be autonomous inside schooling systems means to remain a subject. With other words we can put it this way: those children who are resisting domination, mental exploitation and symbol violence are on a good way to become and remain autonomous.

Key words: autonomy, subject, school system, symbol violence

Uvod

V prispevku za oblikovanje *humane šole* bomo skušali samostojno zagovarjati idejo, da noben model šolanja ne more ustvariti in zagotoviti realnih možnosti za realizacijo cilja šolanja, kot ga razumemo sami. Namesto pozitivnih projektov, ki skušajo ugotoviti, kaj vse bi bilo potrebno vpeljati v šolsko polje, da bi delovalo tako, kot bi radi, vnašamo vanj čisto **negativnost**.¹

Cilj šolanja, kot ga razumemo sami, ne razumejo pa ga oblastniki, ni naša muha ali izmišljotina, ampak je rezultat razumevanja tega, kar so povedali najmodrejši. Trdimo, da ni mogoče postaviti ali misliti boljšega cilja šolanja, kot je ta, o katerem bomo govorili. Poudarjamo, da je naš cilj dobro v pristno Aristotelovem pomenu besede, kakor ga je razvijal v Nikomahovi etiki.² In dobrega ne bi smeli zavračati, saj je to nemoralno.

Čista negativnost pomeni zlasti to, da je enoten in pozitivno določljiv svet za človeka kot simbolno bitje za vse večne čase izgubljen. Ne more obstajati niti odnos do sveta, ki ga ni. Ne more obstajati zaznavanje takega sveta in ne moreta obstajati smisel ter pomen takega sveta. Sodobni človek ima zato v fragmentiranem svetu le eno pozitivno možnost: svet mora transformirati tako, da bo zopet dobil notranjo mejo. To je globalni politični in družbeni projekt, ki je pred človeštvom. Če ga to ne bo uresničilo, se bo uničilo.

Globalni projekt torej ne pomeni neskončnega širjenja sveta čez vse mogoče meje, ampak ga razumemo kot poskus avtoblokade in vzpostavljanja notranje meje. Naš prispevek je zato prikaz, kako razumeti šolanje v navezavi na ta globalni projekt. Njegov naslov bi bil lahko tudi *Šolanje v globalnem svetu in dobro kot njegovo poslanstvo*. Seveda smo pesimistični glede možnosti, da bi se to poslanstvo tudi realiziralo. To pomeni, da se ne bo uresničilo dobro, ki bi se moralo.

Samostojnost

Prvi teorem: človek je neponovljivo, edinstveno bitje.

Korolarij: edinstvenost človeškega bitja je mogoča le, če je človek odprt in če živi v odprtem svetu.

Odprtost pomeni sposobnost svobodno in avtonomno postajati drugo od sebe. Je sposobnost samoodtujenja in samopremagovanja.³ V vsakdanjem življenju, ki teži k zaprtosti in statičnosti, je odprtost lahko le simptomalna in grozljiva. Vznemirja te, ki se oklepajo zaprtega sveta in ga hočejo narediti še bolj zaprtega ter statičnega, in zastopa one, ki trmasto vztrajajo v odprtosti in razprtosti.

Drugi teorem: šola je pragmatična, vendar ne vzgaja mladih ljudi, da bi postali in ostali neponovljivi, svobodni ter edinstveni.

Korolarij: šola nemoralno vzgaja ljudi za zaprtost, tj. za neavtonomnost in ponovljivost. Vzgaja jih za virtualne svetove, ki jih generirajo lastniki kapitala oz. kapital sam.

¹ To delamo zaradi logike želje. Lahko bi govorili tudi o dialektiki želje ali o negativni dialektiki. A o tem je govoril že Adorno (cf. Adorno, Th. W. /1990/, Tri studije o Hegelu, Sarajevo: Veselin Masteša; Adorno, Th. W. /1975/, Negativna dialektika, Problemi, št. 3-5, str. 93-116).

² Cf. Aristotel /1982/, Nikomahova etika, Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu. Prim. Tudi Lacan, J. /1988/, Seminar VII – etika psihoanalize, Ljubljana: DE; Badiou, A. /1996/, Etika: razprava o zavesti o Zlu, Problemi, št. 1/96.

³ V filmu *Trumanova predstava* je Truman pokazal, zakaj je zapustil svet, ki je bil narejen izključno zanj. Zapustil ga je zato, ker je bil svobodno bitje, s tem pa se je potrdil tudi kot moralno oz. etično bitje. Zapustil je vse, kar je bilo zanj, ker je bilo tako prav. Vsi drugi v njegovem svetu so bili nemoralni in so pristajali na nesvobodo.

Človek ne more obstajati, če obstaja sam in tak, kot je. Čista avtonomija, če bi bila sploh mogoča, bi človeka uničila.⁴

Človeško bitje torej lahko obstaja in živi⁵ le kot drugi in le z drugimi ter drugačnimi človeškimi bitji. Toda to ne pomeni, da je človek **del** občestva, ki je danost. Če je človek del danega občestva, ni samostojen ali avtonomen, saj je le zamenljivi in nadomestljivi del nečesa drugega. Je torej pogrešljiv in praktično brez posebne vrednosti. Ni edinstven in ni neponovljiv, zato je v zaprtem svetu zgodbe o njegovi samostojnosti takoj konec. Kot del občestva je vselej že kopija, ponaredek, simulacija. Samostojnost pa, prav nasprotno, pomeni živeti z drugimi samostojnimi in neponovljivimi ter nezamenljivimi ljudmi. Kdor je del neke večje dane in zamenljive celote, ne more biti samostojen. Tak je šele, ko izstopi iz dane celote in jo zapusti. Na nezamenljiv način.

Biti samostojen torej pomeni biti radikalno odprt, pomeni **biti-v-odprtosti**, pomeni vztrajati v odprtosti. Samostojen človek se je zaradi odprtosti sposoben srečevati z drugimi samostojnimi ljudmi. Kdor se ni sposoben srečevati, je nedoleten in je del danega ter zaprtega občestva, ki srečevanje ne potrebuje, saj potrebuje le rutinske in ponovljive prakse. Človek je lahko zadovoljen⁶ s svetom, v katerem živi, a samostojen in odgovoren gotovo ne more biti. Tak je lahko le, če se upre oz. če izstopi.

Nedoletnost

Kant je v znamenitem spisu z naslovom *Odgovor na vprašanje Kaj je razsvetljenstvo* zapisal, da je človeško bitje samo odgovorno za lastno nedoletnost. Zanj niso odgovorni niti starši, niti učitelji, niti vlada, niti "družba". Če bi bilo tako, bi človek ne bil svoboden, ampak bi bil čudna in nenavadna žival, del celote. Tako pa je svobodno bitje (vsaj upravičeno domnevamo, da je tako), pri čemer je svoboda nekoliko paradokсна: človek spozna, da je svoboden, šele takrat, ki se podredi neki nujnosti, ki jo je Kant prepoznal kot kategorični imperativ.⁷ Če se podreja le vsakdanjim dolžnostim, ne more priti do spoznanja glede lastne svobode, saj živi v zaprtem svetu, v katerem rutinsko izpolnjuje dolžnosti in se nikoli ne vpraša, zakaj vse to sploh dela in za koga.

Ko pa se končno podredi zunanjemu kategoričnemu imperativu, samodejno in razsvetljeno izstopi iz rutinskih praks in se zave lastne svobode ter njenih možnosti. Svobode se je torej mogoče zavedati šele zunaj danega občestva, zunaj rutinskih vsakdanjih praks. Človek je svoboden, ko se svobodno odloči, in lahko spozna ter razume svobodo.⁸ Še naprej bo sicer opravljal vsakdanje dolžnosti, saj to kot član občestva mora delati, a izstop bo imel zanj in za druge dramatične posledice. Šolanje ima pri tem zelo pomembno vlogo, kot bomo videli v nadaljevanju.

Kant je torej predvidel oz. spoznal strukturno možnost, da se človeško bitje samo reši iz stanja nedoletnosti. Res je, da je sam kriv zanjo, a enako je res, da se lahko sam

⁴ Cf. Nancy, J.-L. /1997/, *The sense of the world*, Minneapolis, London: Minnesota University Press, str. 71.

⁵ Seveda lahko živi in preživi tudi tako, kot so živeli v *Trumanovi predstavi* ali v *Matrici*: z iluzijo o drugačnosti oz. z njeno simulacijo.

⁶ V resnici ne more biti zadovoljen, kajti zadovoljstvo prinese šele svobodno in neponovljivo vedenje.

⁷ Cf. Kant, I. /1914/, *Kritik der praktischen Vernunft*, v: Immanuel Kants Werke, Band V, Berlin: Verlegt bei Bruno Cassirer.

⁸ Razsvetljenstvo je mogoče le na ta način.

tudi izvije. Razsvetljenje je tisti izhod, ki ga je Kant razumel kot možnost, da človek preneha biti nedoleten.⁹ Razsvetljenje torej ne pomeni, da človek postane ne vem kako pameten, razgledan, učen ali moder. Lahko postane vse to ali samo nekaj od tega, a najpomembnejše je, da se znebi lastne nedoletnosti od odvisnosti. Te pa se znebi tako, da kratko malo izstopi iz nje in postane odvisen od neke druge avtoritete, ki je vrhovna. Ta avtoriteta je kategorični imperativ.

Kaj je torej nedoletnost? Čisto na kratko: nedoletnost je odvisnost od drugih oz. svobodna pripravljenost biti in ostati odvisen od njih. Svoboda je vselej na začetku.

Včasih me dijaki sprašujejo, le zakaj bi morali poslušati predavanja, ki niso narejena ravno po učnem načrtu. Odgovor: zato, ker jim lahko pomagajo, da se rešijo nedoletnosti. Nedoletnost namreč ni nič drugega kot odvisnost od drugih, pravi Kant.¹⁰ To pomeni, da človek ne more uporabljati razuma na neodvisen in samostojen način, če je odvisen. Če je dolgo časa odvisen od drugih, se bo tega navadil in ne bo niti hotel razmišljati na neodvisen in samostojen način. Prav zaradi tega je šolanje izjemno pomembno. Če bo učence leta dolgo navajalo na odvisnost od drugih, bo šola nosila pomemben del odgovornosti za njihovo nedoletnost. Če jih bo navajala k neodvisni rabi uma, bo prav tako odgovorna, le da jo bomo zaradi tega hvalili.

In kako šola lahko navaja mlade k neodvisni rabi uma? Tako da učitelji in učiteljice javno, pred učenci, demonstrirajo svobodno ter neodvisno rabo uma. To še ne pomeni, da jim bodo učenci sledili, a več ni mogoče narediti, saj je človek svoboden le, če se svobodno odloči za svobodo, ne pa za odvisnost. Brez zunanje avtoritete pri tem kajpak kljub vsemu ne gre. In kdo je ta avtoriteta? Kategorični imperativ, kot smo že zapisali. Vrhovna in ne-človeška avtoriteta. Učitelji in učiteljice so zato lahko zastopniki kategoričnega imperativa, s tem pa svoje poslanstvo že opravijo, kajti učitelj ne bi smel narediti vtisa na mladega človeka, da je natanko on vrhovna avtoriteta, od katere naj bo učenec kar se da odvisen.

V šolah je namreč cel kup ljudi, ki hočejo biti avtoritete. Učencem in učenkam, seveda. Hočejo njihovo odvisnost. Nočejo, da bi bili učenci in učenke svobodni, kar bi pomenilo, da so spoznali naravo in funkcijo kategoričnega imperativa, ampak hočejo, da na to mesto vrhovnega Zakona postavijo učitelje. To je seveda bogoskrunstvo, a glede tega si očitno nihče ne beli las. Nihče se namreč ne ukvarja z učiteljevim narcizmom. Učitelj se sicer nenehno izpopolnjuje in izobražuje, a to še ne pomeni, da je zaradi tega kaj manj narcističen. Narcizma se namreč ne znebimo, če ob sobotah hodimo na tečaje in seminarje iz raznih katalogov. Prav nasprotno: z nenehnim spopolnjevanjem ga lahko le utrjujemo.

A učitelj ne bi smel biti narcističen, kajti zaradi lastnega narcizma ne prenese učenčeve neodvisnosti in samostojnosti. Še več, zaradi lastnega narcizma je zainteresiran za njegovo nedoletnost, saj učenca tako lažje drži v šahu.

V kakšnem šahu? Vedeti moramo, da je tudi učitelj odvisen, kar pomeni, da je nedoleten. Odvisen je na primer od ravnatelja. In od učnih načrtov, načinov delovanja šole kot institucije, ministrstva itd. Odvisen je tudi od politike in še bi lahko naštevali. Zaradi lastne odvisnosti ne prenese neodvisnosti drugih, saj ga spravlja v neznansko stisko. Ne more biti solidaren z drugačnimi, saj ga le-ti samo vznemirjajo in potrjujejo v njegovi odvisnosti. Učitelj zato želi imeti zlasti "mir", saj je njegovo delo zelo naporno. Zato je utrujen in hoče "mir".

Neodvisna in samostojna raba uma pa nikomur ne more prinesiti miru, saj terja le dodaten napor in ne-mir. Miselni napor, kajti neodvisna raba uma pomeni razmišljati o

⁹ Cf. Kant, I. /1987/, Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenje?, *Vestnik IMS* (1987/1), str. 9.

¹⁰ *Ibid.*

čemerkoli in kolikor se le da. Naše vedenje pa je močno odvisno od tega, kako mislimo, kaj mislimo in kaj verjamemo. Torej je raba uma zelo pomembna.

Razsvetljenstvo kot izhod iz nedoletnosti pomeni zlasti samostojno rabo razuma oz. uma. Pomeni samostojno raziskovanje razuma. Ne obstaja namreč ena sama pot v razumu, po kateri bi morali hoditi vsi ljudje. Poti je neskončno mnogo, zato je odvisnost od drugih zelo nevarna, kot smo že pokazali. Kdor samostojno raziskuje um, je že svoboden in razsvetljen. Nihče namreč ne more predpisati, česa naj bi se človek naučil z rabo uma. V tem primeru sploh ne bi bil svoboden in krog bi se zaprl.

Človek je torej svoboden, če je svoboden. Ne, če naredi to ali ono, kar naj bi ga šele pripeljalo na prag svobode, ampak če že je svoboden oz. neodvisen. Seveda moramo pojasniti samostojnost in neodvisnost. Neodvisen je tisti človek, ki je odvisen le od formalnih pravil, ki mu povedo, kako uporabljati um. In kako ve, katera so pravila? Ve tako, da samostojno raziskuje um in jih spoznava. Torej je o osnovi njegove neodvisnosti in učenja gesta, ki jo naredi kot svoboden človek. Gesta je samostojna in avtonomna, avtorefleksivna in radikalno odprta.

Biti razsvetljen torej pomeni biti samostojen in avtorefleksiven. Pomeni biti nekdo, *some one*. Pomeni vsakokrat znova biti eden, neponovljiv in enkratni. Neponovljiv človek pa ne potrebuje dušebrižnikov, ki imajo namesto njega vest, in drugih avtoritet, ki vse naredijo *namesto* njega.¹¹ Samostojen človek ne potrebuje nikogar, ki bi kaj naredil namesto njega. Prav nasprotno, samostojen človek "potrebuje" le druge samostojne ljudi.

Edini pogoj razsvetljenstva, zaključil Kant, je človekova svoboda. Noben drug pogoj ni potreben. In obrnjeno: če človek ne bi bil svoboden, ne bi bilo razsvetljenstva in bila bi večna nedoletnost, zaradi katere bi bil človek žival, ne pa človek. Toda človek je svobodno bitje, kar lahko zlahka dokažemo, zato lahko postane tudi razsvetljen. Če se sam odloči tako. Lahko postane odgovoren. Moralen in etičen.

Kaj pa šola? Ta je institucija in kot taka ne vzgaja za neponovljivost in enkratnost človeškega bitja, saj skrbi za ohranjanje razmerij moči in odnosov z drugimi institucijami, kar je v osnovi vsake institucije. Prav nasprotno od tega, kar bi morda utegnili pričakovati od izobraževalne ustanove; šolanje poteka tako, da ima smisel, kot radi rečejo. In kaj pomeni, da ima šola smisel?

Ključni pomen besede "smisel" je *slediti poti*. Smisel je pot, ki naj bi ji sledili. Je pot, po kateri naj bi šli, saj je to smiselno in pravilno. Smiselno je, da človek išče smisel, in smiselno je, da sledi poti oz. smislu, ki ga je odkril. Nesmiselno je, da človek ne sledi temu, kar ima za smiselno. Različni ljudje, neponovljivi in enkratni, naj bi torej šli po isti smiselni poti in naj bi nekomu sledili, saj če je pot, je vselej nekdo, ki jo je utrl. Smisel človekovega delovanja je torej zavezan logiki **orientacije**. Najti smisel pomeni orientirati se, usmeriti se. V svetu, v katerem ves čas že živimo in v katerem so nekateri utrli poti, po katerih naj bi hodili še vsi drugi, ker je tako najbolj prav in je najbolj smiselno.

Toda človek kot neponovljivo in samostojno bitje se ne bi smel zlahka orientirati tako, kot pravijo ali predlagajo drugi, saj bo zaradi tega postal in ostal nedoleten, odvisen, pa naj se komu zdi odvisnost še tako smiselna. (V resnici bi se moral upirati prav temu.) Slediti določeni poti namreč pomeni podrediti se določenim domnevam, ciljem, predpostavkam, avtoritetam, ki jih zastopajo. In še: orientirati se v svetu vselej pomeni tudi orientirati svet.¹² A navadno tega ne vemo in ne mislimo tako: verjamemo, da je svet, ki je statičen, vselej že orientiran, in verjamemo, da le nekateri posamezniki

¹¹ Cf. *ibid.*

¹² Cf. Nancy /1997/, str. 78.

(še) niso. Torej se morajo orientirati, da bo še njihovo življenje dobilo smisel. In smer. To pa se lahko zgodi le tako, da avtoritete povedo, katera pot je prava in kako se na njej orientirati, da bo življenje smiselno.

Toda svet je vselej že strukturiran, kar pomeni, da **govori**, generira smisel in pomene. Preko človeka, seveda. Ne obstaja svet, o katerem bi lahko z določene razdalje govorili, saj je svet že govor-o-sebi. Ne govorimo o svetu, ampak govorimo o govoru, ki pa je govor, in ni govor o govoru. Vselej obstaja le govor. Svet-kot-govor, ki je radikalno odprt do vsakega novega, drugega in drugačnega govora. Svet, ki bi bil drugačen kot odprt, sploh ne more obstajati. To kajpak pomeni, da nikoli ne obstaja kot izdelek, ampak kot nekaj, kar bo in vselej že je. V tem je njegova odprtost. Obstaja neka razlika, ki je pri vsej zadevi zelo pomembna. Razlika, zaradi katere se stvari nikoli ne izidejo tako, kot bi radi.

Smisel sveta je tako način, kako je artikuliran in kako govori. Toda artikuliran je nujno na najrazličnejše načine, zato človek doživlja smiselnost lastne eksistence toliko časa, dokler je le-ta odprta, tj. dokler je lahko drugačna in se lahko transformira oz. preobrazila. V zaprtem svetu ni smisla in ni transformacij, pomeni pa se fiksirajo in zamrznejo.

Izhod iz nedoletnosti je zato odprtost do sveta in v svetu, ki je lahko in tudi je nujno drugačen. Odprt svet je svet, ki je drugačen in je zapisan v drugo. Razsvetljenje je zato radikalna odprtost, ki ne prenese nobene odvisnosti. V nadaljevanju bomo videli, kako je Adorno razumel Kantovo idejo nedoletnosti in kaj je prispeval k ideji o človekovi svobodi.

Odgovornost

Theodor Adorno je v znamenitem spisu¹³ o zrelosti in odgovornosti šolajočega se mladega človeka komentiral Kantov spis o razsvetljenstvu.

Za izhodišče je vzel idejo nedoletnosti. Kant je zanjo uporabil nemško besedo *Unmündigkeit*. To je zelo pomembno, kajti zrelostni izpit, kot imenujejo maturo, opravljajo dijaki in dijakinje pri osemnajstih letih. Toda to še ne pomeni, da mora biti človek star osemnajst let in da mora opraviti maturo, da se bo rešil nedoletnosti. Človek ne zori tako kot hruška.

Prav nasprotno. Nedoletnost ne preneha pri določeni starosti in sploh ni nobene nujnosti, da bi kdajkoli prenehala. In tudi če preneha, ne preneha kar sama, saj je Kant poudaril, da se iz nedoletnosti lahko reši le svobodno človeško bitje s pogumnim svobodnim dejanjem. Zanj pa se je treba svobodno odločiti. Brez tega dejanja ni neodvisnosti. In neodvisnost je dobro, za katerega bi se človeško bitje moralo bojevati. To pa še ne pomeni, da se tudi.

Toda Adorno je izjemno natančno analiziral idejo nedoletnosti, zato je prišel do ideje, ki je tako dragocena, da se bomo ustavili pri njej in jo kar se le da natančno predstavili.

Biti samostojen in razsvetljen, pravi Adorno, naslanjajoč se na Kanta,¹⁴ pomeni biti sposoben za neodvisno rabo uma. To pa pomeni zlasti tole.

Človek je družbeno bitje, kar pomeni, da vselej živi v občestvih. Ne more biti drugače. Življenje občestev pa prečijo zlasti oblastna razmerja in režimi moči, o čemer se ni težko prepričati. Za razmerja moči je značilna odvisnost enih ljudi od drugih.¹⁵

¹³ Cf. Adorno, Th. W., Becker, H. /1999/, Education for maturity and responsibility, *History of the Human Sciences*, št. 3 (avgust 1999), str. 21-34.

¹⁴ Za polno rabo uma. (Cf. *ibid.*, str. 21.)

¹⁵ Odvisnost je odvisnost od zamišljenih ali imaginarnih drugih.

Značilna je hierarhična urejenost družbenega življenja, kar pomeni odvisnost. Kar je za nekoga možnost,¹⁶ je za drugega nujnost itd.¹⁷ Pravimo, da svet ni narejen za vse. Narejen je le za nekatere. Drugi so v sodobnem svetu le bolj ali manj brezimni potrošniki v globalni potrošniški družbi.¹⁸

Adorno je tudi spoznal, da je ljudem v družbenem polju skupno natanko to, da je vsak od njih lahko neponovljivo bitje. Skupna jim je torej neka **možnost**. Iz tega smemo sklepati, da je skupno življenje ljudi demokratično šele takrat, ko si ljudje delijo neponovljivost, in niti minuto prej. Ko komunicirajo med seboj, se v demokratičnem in odprtem prostoru¹⁹ uveljavljajo kot enkratna in neponovljiva bitja. Ne enotijo se, ampak se **singularizirajo**. Človek v demokratičnem družbenem polju, ki je odprto, sebe ponuja drugim ljudem kot singularnost: kot neponovljivo enkratnost in edinstvenost. Ponuja se kot svobodno bitje. Drugemu bitju namreč v resnici ne moremo ponuditi ničesar razen svoje singularnosti. Ta seveda nikoli ni "naša", ampak je svoja. Singularnosti in edinstvenosti ne ponujamo mi, ampak se ponuja sama. Z našo pomočjo.

Singularnost, o kateri govorimo, je oblika človekove avtoblokiranosti. Pomeni možnost, da se resnica singularnosti ne potopi v sebe in se zapre oz. zamrzne. Na kratko to pomeni, da ne postane narcistična. Vendar moramo ob tem premisliti še tole.

Nedoletnost pomeni tudi določeno ugodje, odsotnost napora in celo odsotnost bolečine. Človek je odvisen od vsakdanjih praks, za katere se zdi, da potekajo bolj ali manj same od sebe. V resnici jih kajpak poganja načelo ugodja. Poganjajo jih ljudje, ujeti v načelo ugodja. Človeku se zato v vsakdanjem življenju ni treba zelo truditi. Obstaja celo določena inercija, obstaja upad napetosti. Prehod od nedoletnosti k odgovornosti in samostojnosti zato vključuje bolečino, napetost, napor. Človek se mora odtegniti inerciji, zaradi katere je odvisen. Prehod k svobodnemu delovanju je gotovo povezan z nelagodjem in celo z bolečino.

V sodobnem pastoralnem svetu je zato vse manj možnosti za svobodno delovanje, saj bo ugodja in udobja vse več. A le za nekatere. Prav sem zato lahko umestimo realnost možnosti, o kateri govorimo.

Samostojno in odgovorno delo terja veliko napora, discipline, odrekovanja in bolečine. Povezano je tudi z odtujevanjem. Subjekt, ki je *nekdo*, *some one*, postaja državljani in meščani, a iz državljan in meščana se vselej lahko spremeni tudi v subjekt. Pomislite na Antigono, ki kot subjekt nikakor ni branila domačega ognjišča, domačih in sorodstvenih vezi itd. Ni branila niti države niti njenega suverena, ampak se je **upirala**. Antigona je bila **svetnica**.²⁰

Državljan ali meščan je **mezdni delavec**. Delo je nujno, čeprav še ni postalo, kar je verjel Marx in za kar se je zavzemal: svobodno delo kot človekova primarna potreba. Subjekt ni delavec, subjekt je svetnik. Obstaja prehod, obstaja nujnost prehoda od odvisnega dela k svobodnemu delu.²¹ Prehod je učinek upora, človekove svobodne geste, s katero se upira in protestira proti odvisnosti, ki je ne želi sprejeti, saj je tudi nemoralna. Terja samostojnost in jo tudi ponuja. Ne prenese odvisnosti od drugih, ki

¹⁶ Tudi možnosti so navadno le podaljševanje odvisnosti.

¹⁷ Seveda ne smemo prezreti spoznanja, da so gospodarji še bolj odvisni od razmerij moči kakor hlapci, saj morajo zanje nenehno skrbeti, če želijo biti še naprej hlapci. Zanje je dovolj, če izstopijo, pa bodo prenehali biti hlapci.

¹⁸ Cf. Baudrillard, J. /1998/, *The Consumer Society: Myths & Structures*, London: SAGE.

¹⁹ Cf. Popper, K. R. /1995/, *The Open Society and Its Enemies*, Cambridge: CUP.

²⁰ Cf. Lacan, J. /1988/, *Seminar VII – etika psihoanalize*, Ljubljana: DE, str. 241-290.

²¹ Cf. Marx, K. /1985/, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, METI I/8, Ljubljana: DE; Marx, K. /1989/, *H kritiki politične ekonomije 1858-1861*, METI I/9, Ljubljana: Filozofski inštitut ZRC SAZU.

hočejo biti avtoritete, od katerih naj bi bil odvisen. Zlasti v teh časih globalizacije in zlasti pastoralne avtoritete.

Smisel sveta vznika natanko v tem prehodu. Zaradi prehoda, ki odpira svet-v-odprtosti, obstaja njegov smisel. Svet kot smisel. In obstaja resnica, ki je ne more biti, dokler je človek nesvoboden in nedoleten.

Izhod iz nedoletnosti je nerazločljivo povezan z etično izkušnjo človeškega bitja. Njena ključna razsežnost je resnica, kolikor je grozljiva.

Šolanje je paradokсно, tako kot je paradokсна katoliška cerkev. Sklicuje se na Kristusov nauk, noče pa vedeti, da je bil Kristus disident in upornik. Zlasti pa se ni bal smrti. Cerkev je množična in hoče hiperkonformistične ter nedoletne podložnike, množične ljudi, čredo. Šola tudi. Sklicuje se sicer na znanje in celo na resnico, vendar je ne prenese. Šola ne prenese zlasti resnice o sebi in svojem delovanju. Na učence prenaša kup stvari, le resnice o sebi ne.

Tega niti ne more, saj je ne pozna in ne dovoli, da bi jo v šoli spoznal kdo drug. Šola zato ni kraj, kjer nastaja vednost. Ta nastaja drugje, a v šole ne more. Adorno se je zato zavzemal za upor in protest.

Šolanje za samostojnost

Michel Foucault je v komentarju²² h Kantovemu spisu o razsvetljenstvu med drugim zapisal tudi za nas zelo pomembno misel, ki je sicer zaposlovala duha mnogih mislecev v preteklosti, danes pa se zdi, da mislece zanima vse manj in manj. Misel je pravzaprav vprašanje: *kako danes misliti razsvetljenje?* Ali je to sploh še mogoče?

Mislimo kajpak na vsakokratno sedanost, saj je Kantov veliki prispevek k filozofiji prav obrat, s katerim je sedanost vračal k njej sami. Odgovor na vprašanje je s tem seveda deloma že nakazan: razsvetljenje je vselej, v vsaki sedanosti, mogoče že po definiciji. A to je le del odgovora, kajti sedanost ob koncu XX. stoletja je tako nenavadna, da terjaja še dodatni odgovor na vprašanje.

Kaj je tako nenavadnega na tej sedanosti, ki jo živimo, pa naj nam je vseh ali ne? Nenavadna je prav njena identiteta, ki ni statična, ampak je neverjetno dinamična in spremenljiva, rizomatična in fraktalna. Nastaja zato, ker se nenehno sprašuje o sebi. Torej bi lahko rekli, da je razsvetljena. V resnici pa je podobna virusu, rakasti tvorbi.²³

Zato bi se zmotili, če bi vzeli avtorefleksivnost realnosti zares, kajti nanašanje sedanosti XX. stoletja nase je zavajajoče. Je zgolj navidezno in je simulirano.

Ali danes potem sploh lahko mislimo porajajočo prihodnost sveta? Ali ne misli svet ves čas že samega sebe in vse mogoče prihodnosti, ki jih lahko mislimo? Ali niso vse mogoče prihodnosti že simulirane? Vprašajmo se še drugače: ali je sploh mogoče izstopiti iz tega vse bolj simuliranega in digitaliziranega sveta, v katerem ta hip živimo? Ali je mogoča pot ven, *Ausgang? Aufklärung* je namreč izhod, pot ven. Je prelom z obstoječim, radikalni prelom. Morda tako kot v filmu *Trumanova predstava*, kjer je čisto na koncu Truman odšel skozi vrata, nad katerimi je pisalo *exit*. In je prehod.

A kam naj se obrnemo, saj živimo v svetu brez zunanje meje. Nobenega "zunaj" ni več, svet je implodiral. Neskončna heterogenost sveta je pravzaprav obupni poskus, da bi se svet konstituiral. Kaj pa je globalizacija drugega, če ne prav odgovor na heterogenost sveta. Zakaj se združujejo korporacije v velekorporacije in megakorporacije, če ne zato, da bi popolnoma obvladovale svet v njegovi heterogenosti in navidezni demokratičnosti. Film z naslovom *Matrica* nam je pri tem lahko v pomoč.

²² Cf. Foucault, M. /1987/. Kaj je razsvetljenje?, *Vestnik IMŠ* (1987/1), str. 38-49.

²³ Cf. Baudrillard, J. /1999/. Simulaker in simulacija/Popoln zločin, Ljubljana: ŠOU.

V filmu živimo v prihodnjem-preteklem času,²⁴ v katerem so praktično vsi ljudje priključeni na računalnike, ki zanje generirajo navidezne oz. virtualne realnosti, v katere so potopljeni. Generirajo svetove, kakršne so si ljudje želeli, saj svetu, ki je povsem opustošen, vladajo računalniki. Ljudje so v njih zadovoljni in so praktično popolni, saj so izdelki samih programerjev virtualnih svetov. So sestavni del teh simuliranih svetov. Seveda obstajajo tudi uporniki, ki pa so pred nadzorniki povsem nemočni. Potrebujemo vodjo, ki ima posebne sposobnosti in lahko uničuje nadzornike. Teh sicer ni mogoče uničiti dokončno, ker nenehno nastajajo novi, vendar je boj z njimi vsaj mogoč. Vodja se torej simbolno rodi, ko se prepozna oz. določi kot vodja. Pri tem igra ključno vlogo ženska. Tudi ona se mora odločiti. Odločiti glede odnosa do njega. Ko mu reče, da ga ljubi, postane neuničljiv. Nadzornike uničuje s pomočjo ljubezni. Zla ne more premagati nobena tehnologija in nobeno znanje. Premaga ga lahko le ljubezen.

A boj z nadzorniki je nenavaden, saj se ne more zaključiti z zmago ene ali druge strani. Nadzorniki zastopajo celoto, uporniki seveda zastopajo izjemo. Odnos med gospodarjem in hlapcem je praktično harmoničen, saj potrebujeta drug drugega. Pomembno pa je tudi tole: ljudje lahko izstopijo iz virtualnih svetov, če se za to odločijo. A odločijo se le redko. Potem zvedo resnico, ki je zunaj simuliranih in navideznih svetov oz. je resnica o njih samih in o njihovi funkciji. Natanko tako kot v Platonovi votlini. In kaj je resnica? Resnica je matrica, prazen kraj, ki ga ni mogoče misliti, saj je pogoj vsakega virtualnega sveta in misli, ki nastajajo v njem. Uporniki s svojim računalnikom, za katerega ne vzemo, kje natančno je, generirajo **drugačne** virtualne svetove. Resnica je vselej v drugačnih in drugih svetovih.

Razsvetljenstvo torej doživijo le redki posamezniki, ki se za to odločijo. Ni treba biti najprej razsvetljen, da bi se odločili, ampak je odločitev avtonomna, razsvetljenstvo pa je njen učinek. A do odločitve kljub temu pride le tako, da nekdo "od zunaj" vstopi v virtualni svet in jih postavi pred odločitev, pred možnost odločitve, saj te v zaprtem virtualnem svetu preprosto nimajo. Človek se ne more čisto sam od sebe potegniti ven. Ne more se potegniti kot popolnoma samostojno bitje, bitje, ki bi bilo identično s seboj, Eno bitje, neodvisno od kogarkoli in česar koli. Potreben je zunanji zakon, Zakon, ki ne trpi ugovora.

Natanko tako kot v filmu *Zadnja Kristusova skušnjava*, kjer se mora pojaviti božji glas, za katerega vemo le to, da prihaja nekje od zunaj, in ne moremo določiti njegovega izvira, in v filmu *Sedem*, kjer se od nekod pojavi odrešenik v obliki domnevnega serijskega morilca, ki ljudi po vrsti postavlja v ontološki položaj, v katerem bi se lahko pravilno odločili, če bi se mu pravilno podredili kot zastopniku nekega višjega oz. Vrhovnega zakona.²⁵ Etično odločili, saj je pravilna odločitev etična. Vselej pa zadeva posameznika, zgolj posameznika, saj se skupina ne more odločati.

Tudi Kant ni dopuščal možnosti, da bi se razsvetlila cela ljudstva. Izhod iz nedoletnosti je mogoč le, če si posameznik ali posameznica upa uporabljati um, pri čemer mora biti raba javna. To je nujni pogoj. Drugi ljudje naj torej vedo, kaj ima kdo povedati, do česa je prišel s svobodno rabo uma. Še več, posameznikova naloga in dolžnost je, da spoznanj ne zadrži zase, ampak jih mora spustiti v javni prostor.

Iz tega zlahka ugotovimo, da človeštvo sicer ne more uporabljati uma, saj ga lahko uporablja le posameznik, vendar kljub temu kot občestvo sodeluje pri njegovi rabi, saj je ta javna. Ko govorimo o dolžnosti, mislimo na neko os, na stožer, na neko stalnost, s katero lahko računamo. Ne gre namreč za razsvetljenstvo kot nekonsistentno in neko-

²⁴ Simulirani svet šteje letnico 1999, "realni" svet pa je kakšni dve stoletji pred njim.

²⁵ Zaradi tega ne moremo reči, da gre za serijskega morilca, saj je zastopnik samega etičnega imperativa, ki dobesedno nikomur nič noče.

herentno ponujanje najrazličnejših idej, praks, modelov ter načinov razmišljanja, ampak za vračanje. Obstajajo namreč tri osi, o katerih govori Foucault,²⁶ osi, ki so tudi koordinate razsvetljijskega delovanja. Gre za os vednosti, os moči in os etike.

Zakaj so te osi tako pomembne? Najprej zato, ker nas prepričujejo, da nobena vednost ne more nastajati neodvisno od razmerij moči, ki prečijo določeno oz. vsako občestvo. To pomeni, da je vednost vselej tudi vednost o teh razmerjih. Je torej vednost o gospodarjih in hlapcih ter njihovih razmerjih, tj. o tem, kar imajo med seboj. Ali pa bi vednost vsaj morala biti taka. Os etike to razmišljanje le podkrepljuje, saj gre pri tem za odločanje. Celotna vednost je lahko le rezultat etične odločitve, saj ne sme podpirati oblasti in moči, ampak se ji mora vedno znova upirati. Zaradi tega je razsvetljeno dejanje nujno **hrupen dogodek**, kot bi rekel Foucault.²⁷ Hrupnost gre pri tem dojeti kot učinek ali posledico reza, ki ga v sicer bolj ali manj monolitne prakse vsakdanjega življenja, v katerem se oblikuje zlasti t. i. "mi" identiteta, vnese razsvetljenska gesta ali poteza.

V sodobnem hrupnem svetu ta gesta ni več mogoča. Bodimo natančni: ni več mogoča kot javna. **Zahrbtna moč discipliniranja**, ki jo skoraj mimogrede omeni Habermas,²⁸ ko se navezuje na Foucaultov komentar Kantovega spisa o razsvetljenstvu, je tako močna in paradokсна,²⁹ da je razsvetljenska gesta nujno razumljena kot dejanje nenormalneža ali norca, ne pa kot pogumno dejanje svobodnega upornika. Svobodna raba uma je bila namreč ob koncu XVIII. stoletja, ko je o razsvetljenstvu pisal Kant, dejanje pogumnih upornikov, ki so sedanost od zunaj vračali k njej sami. Od nje so terjali analizo oz. samoanalizo, refleksijo oz. avtorefleksijo.

Zakaj so uporniki, o katerih govorimo, tako pomembni in celo nujno potrebni? Najprej lahko rečemo, da brez njih ne bi bilo komunikacije med ljudmi. Seveda ne mislimo na komunikacijo, ki je danes zelo razširjena, pomeni pa različne oblike t. i. *public relations*. Mislimo na nekaj drugega. Trdimo, da v šolah ni komunikacije. Kaj to pomeni?

S komunikacijo je neposredno povezan zlasti občutek smiselnosti, občutek, da je človeško bitje sposobno ustvarjati fragmente, pri čemer ima občutek smiselnosti lastnega početja. To pa ne pomeni, da se bo držal trmasto poti, na katero je stopil. Prav nasprotno, smisel je, če obstajajo različne poti in možnosti njihovega ustvarjanja. Če torej poteka komunikacija med ljudmi, nastaja tudi občutek smiselnosti. V nasprotnem primeru tega občutka ni: človek ne ve, kaj naj s komunikacijo. Njeno bistvo je namreč zapoved, ukaz, želja, zahteva. Ko komunicirajo z nami, nas postavljajo pred vse mogoče zahteve in pred pričakovanja, ki naj bi jim sledili. Toda to ni komunikacija, o kateri govorimo sami.

Ko govorimo o komunikaciji, mislimo na odpiranje prostora, ki je onkraj vsakdanjih zahtev in pričakovanj. Taka komunikacija odpira nove prostore onkraj šablon, klišejev, stereotipov in predsodkov, vsakdanjih praks in nesmiselnih rutin. In šele v tem prostoru se lahko oblikuje singularnost človeškega bitja, njegova neponovljivost in njegova enkratnost. Singularnost nastaja le tu in nikjer drugje. Te singularnosti zato ni mo-

²⁶ Foucault /1987/, str. 48.

²⁷ Cf. Foucault, M. /1987/, Kant, *Was ist Aufklärung?*, Vestnik IMŠ (1987/1), str. 50-56.

²⁸ Cf. Habermas, J. /1987/, S puščico v srec sedanosti, Vestnik IMŠ (1987/1), str. 57-60.

²⁹ Taka je zato, ker je pastoralna. V *Matrixi* nimamo opraviti z ječami iz betona in železja, ampak z matrikami, v katere je ujet um. Preboj iz mreže je mogoč natanko zato, ker se um lahko osvobaja. Osvobaja pa se lahko zato, ker je strukturno nedoločen in nedoločljiv. Odprt in neskončen je, zato ga nikoli ni mogoče dokončno zapreti v ječo. Prav v tem je naše upanje v osvoboditev. In zakaj Habermas govori o zahrbtni moči discipliniranja? Zato, ker brez avtorefleksije um ne more spoznati, da je ujet. Sodobna pastoralna ideologija pa je vselej že "avtorefleksivna", zato je preboj mogoč le z metaavtorefleksijo, tj. s prebojem ven, kot smo videli v filmu.

goče meriti z vatlom, s katerim sicer presojamo vsakdanje rutine. Ne, kajti singularnost je onstran vsake rutine in vsake merljivosti. Lahko bi rekli, da ima človeško bitje pravico do lastne singularnosti, s tem pa ima tudi pravico do ustvarjanja novih prostorov, v katerih lahko nastaja. Človek ima zaradi tega pravico do proizvodnje smisla in celo dolžnost. Človek ima pravico in dolžnost proizvajati nove prostore in nove svetove, brez katerih ni smisla. Šele tak človek je lahko suveren. Suveren je, ko je samostojen in svoboden, ko samostojno in svobodno izvršuje dolžnost, o kateri govorimo. Ta suverenost bi morala biti temeljni cilj vsakega šolanja. Cilj, ki naj ga dosegajo učitelji, in cilj, ki naj ga dosegajo učenci.

Uporniki so torej pomembni zato, ker ustvarjajo nove in drugačne prostore, v katerih je človeško bitje lahko samostojno in svobodno.

Svobodni in samostojni ljudje s komunikacijo ustvarjajo **vzole**, kompleksne simbole prostore, znotraj katerih je mogoče artikulirati resnico, pri čemer je resnica že sam akt kreacije sveta oz. prostora. Resnica je gesta, s katero nastajajo prostori. Za nazaj jo lahko artikuliramo, to pa tudi moramo narediti, kajti vsako oblikovanje prostora ni neodvisno od družbenih razmerij moči, tj. od izkoriščanja odvisnih ljudi.

Šola je tako neverjetno paradoksen kraj: trdi, da prenaša znanje, vednost in resnice v učenčeve glave, toda to dela brez občutka za **zgodovinski čas**³⁰ in brez občutka za smisel ter kreiranje sveta, brez občutka za svobodo in brez občutka za samostojnost ter neponovljivost človeških bitij. To dela tudi brez občutka za politiko, pisanje in govorjenje. Zlasti noče razumeti, da je pisanje politično po naravi.³¹ V šolah se učenci ne naučijo pisati, ker se ne naučijo pisati politično. Da bi učenci razvijali svojo identiteto, tj. da bi se vzgajali, morajo prakticirati identiteto kot neidentifikabilno. In praksa neidentifikabilnosti *par excellence* je natanko politično pisanje.

Vzgoja je zlasti ponavljanje, proces, v katerem pa se ponavlja zgolj ponavljanje, ne pa fiksne identitete. V šolah primanjkuje prav te formalne vzgoje, če jo lahko tako imenujemo. Nič čudnega, da nenehno govorijo o njeni potrebnosti, čeprav pri tem ne mislijo na vzgojo, o kateri govorimo sami. Mislijo namreč na vzgojo kot način discipliniranja v pristno Foucaultovem pomenu koncepta. Nedisciplinatorska vzgoja pa je, prav nasprotno, proces, v katerem se človeško bitje uči dotikati sveta, sveta kot smisla in njegovih meja. Svet se ga sicer vselej že dotika, le da tega ne ve oz. ne razume. Vzgoja je zato proces razumevanja sveta, ki pa ni izdelan že vnaprej, ampak je fragmentiran in v nekem smislu čaka, da bo izdelan oz. narejen. Zaradi tega je vzgoja tudi *praxis*, kajti svet lahko nastaja in postaja, za to pa potrebuje človeško bitje, ki je vzgojeno tako, da ne verjame v svet kot vselej že narejen izdelek, ampak verjame v svetove, ki lahko so. Ki lahko bodo. Iz tega sledi *praxis*.

Obstaja torej možnost izdelovanja in odpiranja sveta. Možnost fraktalnega odpiranja, kot pravi Nancy.³² Toda v šoli še vedno trmasto verjamejo v en sam svet, ki je zaradi tega zaprt, statičen in vselej že narejen. Glede takega sveta seveda ni mogoče narediti ničesar: lahko ga le sprejemamo in se mu prilagajamo. V šolah je zato zlasti discipliniranje, ki onemogoča fraktalno odpiranje sveta. In ga bo še naprej.

Smisel in pomen sveta človek zazna šele, ko je svet odprt, nedoločljiv in nedoločen. Šolanje je zato nesmiselno v strogem pomenu koncepta. Smiselno bi postalo šele takrat, ko bi se učenci vzgajali za radikalno odprtost do sveta, tj. za fragmentacijo, fraktalno fragmentacijo sveta.

³⁰ Cf. Koselleck, R. /1999/, Pretekla prihodnost: prispevki k semantiki zgodovinskih časov, Ljubljana: SH.

³¹ Cf. Nancy /1997/, str. 118-122.

³² *Ibid.*, str. 135.

Ne trdimo, da sedanost na prehodu iz XX. v XXI. stoletje kaj bolje obvladuje avtorefleksijo, kot so to počeli v preteklosti. Prav nasprotno, trdimo, da je zahrbtna moč discipliniranja prisotna bolj kot kdaj poprej. Vsakdanji svet je namreč povsem prepojen s humanistiko in pastoralo, z močjo, s paradokсно prijaznostjo, katere zastopniki in zastopnice povsem narobe razumejo avtorefleksijo. Razumejo jo kot konformistično spraševanje o sebi, pri čemer pa je to spraševanje že vnaprej modelirano ali programirano, ta, o katerem se sprašujejo, pa tudi. Sodobna avtorefleksija tako poteka na programiran in predvidljiv način. Torej so tudi učinki predvidljivi, medtem ko je bilo pogumno razsvetljsensko dejanje v XVIII. stoletju herojsko in kontingentno. Tako je bilo zato, ker je bilo to mogoče. Danes te možnosti ni več. Možnost ni več realna. Morda bo tako zopet v prihodnosti. Kot je bilo prikazano v filmu *Matrix*.

Možnost bo, ko se bo obstoječi svet zaradi katastrofe zrušil. Ko ga ne bo več, bo nastal nov svet, in temu svetu se bo mogoče ponovno upirati.